

A BOLGÁR NYELV FEJLŐDÉSE A BOLGÁR ÁLLAM TÖRTÉNELMÉNEK
TIZENHÁROM ÉVSZÁZADA SORÁN

Ivan Haralampiev

A bizánci seregek felett 681 tavaszán és nyarán aratott győzelmi sorozat után Aszparuh uralkodása alatt a protobol-
gárok a Balkán-félszigeten élő szláv törzsek egy részével
szövetkezve tartósan azon a területen telepedtek le, melynek
északi határa a Duna volt, délen a Sztara Planináig húzódott,
keleten a Fekete-tengerig, nyugaton pedig körülbelül az Isz-
kar folyóig. 681 nyarán Aszparuh és IV. Konstantin Pogonat
békeszerződést kötött, melyben Bizánc ténylegesen elismerte,
hogy a Balkán-félszigeten új állam született: a protobolgárok
és a szlávok állama, melynek neve -- Bulgária. Ekkor kezdő-
dik el a bolgár nyelv önálló fejlődése is, mely szorosan ösz-
szefügg a bolgár állam történetével, a bolgár nép történelmi
sorsával.

Annak ellenére, hogy az újonnan létrejött állam adminiszt-
ratív és katonai vezetése a protobolgárok kezében összponto-

sult, a IX. század végéig kialakult bolgár nemzet már szláv jellegű volt. A közös nyelv a szláv lett, melyet a 893. évi preszlavi zsinat hivatalosan is állami és egyházi irodalmi nyelvvé emelt. A protobolgár etnikai elem fokozatosan háttérbe szorult, ennek fő oka a nagyszámú szláv lakosság jelenléte volt. Ezen kívül a szlávok gazdagabb kultúrával rendelkeztek, melyet -- a protobolgároknak a Dunától délre fekvő területen való megjelenése előtti évszázad során -- a szlávok és a Balkán-félsziget különféle etnikai csoportjai között létrejött kapcsolatok eredményeztek. Ilyen kapcsolatok alakultak ki a trákokkal, illírekkel, görögökkel, itáliaiakkal, a Római Birodalom különböző részeiből származó romanizált és hellenizált áttelepült lakossággal stb. Különösen erős volt a szlávok és a trákok közötti keveredés, melynek során a trákok fokozatosan asszimilálódtak, miközben örökölték gazdag kultúrájukat. Ugyanakkor a trák etnikai elem -- akárcsak a szláv és a protobolgár -- ily módon a bolgár nemzet létrejöttének alapvető komponense volt.

Természetesen mindez nyomot hagyott a bolgár nyelv arculatán, amely -- bár típusa szerint szláv -- ma már néhány vonatkozásban lényegesen különbözik a többi szláv nyelvtől. A bolgár-szlávok tartós együttélése a Balkán-félszigeten a nem szláv származású, más nyelvű népességgel feltehetőleg az egyik ok, a kezdő lökés, amely a bolgár nyelv fejlődésének egyedi belső törvényeivel kölcsönhatásban később lehetővé

tette az analitizmus felé vezető tendencia megszületését. A XIV. sz. végére és a XV. sz. elejére a bolgár nyelv szintetikusból fokozatosan analitikus nyelvvé vált.

A IX. sz. közepén Konstantin-Cirill és Metód a típusa szerint kelet-bolgár szaloniki dialektus alapján megteremti a szlávok első irodalmi nyelvét. Ez az ún. "írásbeliség-előtti" korszak végét jelenti a bolgár nyelv fejlődésében. Arra vonatkozólag, hogy az adott korszak előtt milyen volt a nyelv, szegényesek az adataink. A Balkán-félsziget nem szláv országainak szláv toponímiája, akárcsak a magyar, a román, az albán és a görög nyelv szláv-bolgár kölcsönszavai lehetővé teszik az akkori bolgár nyelv -- elsősorban fonetikai -- vonásainak rekonstruálását. Ismeretes még, hogy ebben az időben a bolgár-szlávok nyelvébe protobolgár, görög, latin és trák szavak is kerültek.

A trák és protobolgár lexika maradványainak pontos meghatározása a mai bolgár nyelvben számos nehézségbe ütközik. Az utóbbi évek kutatásai azonban kimutatták, hogy ilyen eredetű szó lényegesen több van, mint azt korábban vélték. A legkorábbi óbolgár nyelvemlékekben tükröződő nyelvallapotból arra következtethetünk, hogy a IX. sz. közepéig, azaz az írásbeliség előtti korszakban a bolgár nyelv teljesen szintetikus volt. Az analitizmus első jeleit későbbi időszakhoz kell kapcsolnunk, a IX. sz. utánra, amikor a bolgár nemzet már végérvényesen kialakult és homogénné vált, nemcsak etnikai összeté-

telében, hanem nyelvében is.

A bolgár nyelv fejlődésének második, ún. óbolgár korszaka a IX. századtól kb. a XI. század végéig tartó időszakot öleli fel. A bolgár állam számára ez a korszak egyszerre boldog is és tragikus is. Borisz /852--889/ és Simeon /893--927/ cárok uralkodása alatt az állam megerősödött, 865-ben a bolgárok felvették a bizánci kereszténységet, beköszöntött az erőteljes kulturális felemelkedés korszaka. Két irodalmi központ is létrejött Preszlavban és Ohridban, gyorsan fejlődött az irodalom és a művészet. Ez a folyamat azonban hirtelen megszakadt 1018-ban, amikor Bulgária hosszú időre bizánci megszállás alá került. A bolgár földön úzok, besenyők, kumánok jelentek meg. Ilyen körülmények között a nyelv erős -- elsősorban görög -- befolyás alá került, jelentős mennyiségű görög államigazgatási, egyházi és közéleti lexikát vett át.

Ezt a korszakot a bolgár nyelv néhány új fejlődési tendenciája is jellemzi, melyek annak fonetikai és nyelvtani oldalát érintik. Jelentősek voltak pl. a két redukált magánhangzóval kapcsolatos, X. sz. utáni változások. Legáltalánosanban ezek a gyenge helyzetben lévő redukáltak kiveszésében, illetve az erős redukáltak minőségi átcsapásában nyilvánultak meg. Az utóbbiak o-vá vagy e-vé fejlődtek, vagy pedig egyetlen teljes értékű redukálttá olvadtak össze. Megfigyelhetők a mássalhangzók megkeményedési folyamatának első

jelei, korlátozódik az -l- epentheticum használata, elhomályosodik a különbség a szótagképző r és l kemény és lágy variánsai között. Még mindig uralkodó volt a szintetikus tendencia, de a főnevek declinációjában ebben az időszakban már végbemegy az ismert átrendeződés: megfigyelhető a különböző ragozási típusok közötti egymásrahatás, változóban van a mássalhangzós tövű névszók ragozása. Az aoristosi formák erős leegyszerűsődésen mennek át, az imperfectum formái kezdenek kontrahált alakban szerepelni. Korlátozódik a supinum használata, az infinitivust pedig, bár megőrződik, néhány esetben felváltja a aa szerkezet. Az óbolgár periódusból származó emlékekből még hiányzik a bolgár nyelvre jellemző posztpozitív névelő /член/ a mai formájában. Előfordulnak azonban, igen ritkán -- különösen a későbbi emlékekben --, olyan esetek, amikor a posztpozitív mutató névmás határozottságot fejez ki, görög eredetiből származó határozott névelős főnevek fordítása során. Ismeretes, hogy a bolgár határozott forma később a főnév és az azt követő mutatónévmás összeolvadásából ered. Ebben az időszakban tehát a bolgár nyelv rendszerében a későbbi fejlődést előkészítő tendenciák mutatkoznak. Olyan fontos folyamatok kezdeti fázisait figyelhetjük itt meg, melyek csak a következő évszázadban bontakoznak ki teljesen. Ilyen jellegű a jövő idejű cselekvés kifejezésére szolgáló хотѣти+ inf. szókapcsolat használatának -- még az óbolgár korban kezdődött -- kiterjedése is. Ez a balkáni

nyelvi környezet hatásának eredménye.

A bolgár nyelv fejlődésének harmadik szakasza, melyet középbolgárnak nevezünk, három évszázadot, a XII., a XIII. és a XIV. századot öleli fel. Időben ez egybeesik a II. Bolgár Állam fennállásával /1185--1396/. Ebben az időszakban mennek végbe a nyelvben a legjelentősebb változások. A bolgár nyelv a XIV. század végére, illetve a XV. század elejére nyeri el mai arculatát, mely a sajátos körülmények sokévszázados specifikus fejlődésének az eredménye. A sok hiba, amit a középbolgár nyelvemlékekben fedezhetünk fel, különösen azokban, melyek felkészületlen másolók keze alól kerültek ki, azt mutatja, hogy a beszélt és az írott nyelv abban az időben már jelentősen különbözött egymástól. Ugyanakkor az erős köznyelvi hagyomány meggátolta, hogy a nyelvemlékek nagyobb mértékben tükrözzék a legjellemzőbb új vonásokat, melyek a bolgár népi nyelvet jellemezték. A bolgár irodalmi és beszélt nyelv eltávolodásának folyamata az Evtimij Tarnovski pátriárka által a XIV. század utolsó negyedében végrehajtott írásreformja után éri el a tetőfokát. Mindezek ellenére rendelkezésünkre állnak olyan vitathatatlan bizonyítékok, melyek rámutatnak, hogy a XIV. század végéig a bolgár nyelv fonetikai rendszere alapvetően átalakult. A redukáltak után, melyek fejlődése, mint arra már utaltunk, korábban zajlott le, eltűnnek az óbolgár nyelvre jellemző а és ѡ nazális magánhangzók is. A nazálisok fejlődése sokirányú és egyenetlen volt, hangértékük

megváltozásával kapcsolatban a mai bolgár dialektusok igen nagy változatosságot mutatnak. Fokozatosan eltűnik a t, az h magánhangzó az h-hez közelít, jelentősen depalatalizálódik a mássalhangzórendszer. Mindez grafikai keveredések formájában tükröződik a nyelvelmékekben, nyilvánvalóvá válik annak lehetetlensége, hogy a másolók helyesen használják a betűket olyan hangok jelölésére, melyek a bolgár nyelvben már nem léteznek. A középbolgár korszak végéig teljesen eltűnnek a névszók esetvégződéses alakjai. Ezek maradványai ma már jelentéktelenek, mégsem szűnt meg a végleges kiküszöbölésükre irányuló folyamat.

A névszók esetvégződéses alakjainak eltűnése a legjelentősebb, bár nem egyetlen sajátosság, mely a bolgár nyelvet megkülönbözteti a többi szláv nyelvtől, illetve a balkáni nyelvekkel rokonítja. A szóban forgó időszakban már teljesen meghonosodik a nyelvben a határozott névelős alak használata, a melléknevek rendszerében pedig új, analitikus eszközök jelennek meg a fokozás kifejezésére: a по és a най-partikulák. A névszó- és igerendszerből eltűnnek a dualisi formák. Folytatódik az infinitivusi alak fejlődése, mely a középbolgár korszak végére minden valószínűség szerint kivész a használatból. Ezt jelzi annak a aa-szerkezetekkel történő felváltása is a késői középbolgár emlékekben, bár teljes eltűnését a nyelvtörténészek csak a következő korszakra teszik. Tipikus balkáni nyelvi vonás -- mint azt korábban már megje-

gyeztük -- a jövő idő 'искам' = akarni /óbolgár хотѣти/ segédigével történő kifejezése /körülírás/. A segédige fokozatosan a че partikuláig rövidült le, és ma ezzel a szócskával és a megfelelő ragozott igealakokkal képezzük a jövő időt a bolgár nyelvben.

A személyes és a birtokos névmások területén már speciális formák jelennek meg az egyes és többes szám harmadik személyében, megszűnik a nemek szerinti különbség a melléknévek és a névmások többes számában. Az igerendszerben is jelentkeznek új, fontos változások. Alapvetően megváltozik az óbolgár igeragozási rendszer: kialakul egy új ragozás, az -a- coniugatio. Valószínűleg még a szóban forgó időszak előtt elkezdődött az imperfectum és az aoristos formáinak összeolvadása, de a folyamat egy ponton megállt, s így a mai bolgár nyelvben jól elkülöníthető egymástól a két igeidő. Ebben az időben erősen egyszerűsödik az óbolgár melléknévi igenevek rendszere, megjelenik a határozói igenév. Természetesen nem könnyű röviden leírni azt a sokoldalú átalakulást, melyen a bolgár nyelv a középbolgár korszakban átment, mint ahogy nehéz lenne összefoglalni a számos lexikai változást is.

1396-ban Bulgária öt évszázadra török megszállás alá került. Ekkor veszi kezdetét a nyelv fejlődésének következő, újbolgár korszaka. Szerencsére a kétnyelvűségnek ez az időszaka a bolgár nyelvben csak a lexika terén hagyott tartós nyomot. Nem tekinthetjük bizonyítottnak azt az álláspontot,

hogy a bolgárban a török nyelv hatására jelent meg a sajátos közvetítő mód, mely a többi szláv nyelvben nem fordul elő.

A török szavak beáramlása a bolgár nyelvbe néhány századon keresztül folytatódik: a XV. századtól a XIX. század első negyedéig. A bolgár reneszánsz idején, amely a XVIII. században kezdődött és az orosz--török felszabadító háborúig, 1877--1878-ig tartott, a körülmények gyökeresen megváltoztak. A megszállás évei alatt a bolgár népnek sikerül szembeszállnia a török asszimilációs kísérletekkel, megőriznie az etnikai és hitbeli hovatartozásra irányuló józan törekvését, fenntartania kulturális hagyományait és nyelvét. Az új társadalmi, gazdasági és politikai körülmények ennek alapján lehetőséget adnak a formálódó nemzetnek arra, hogy befejezze a szellemi és politikai élet megújításának folyamatát. Törökország fokozatosan elveszíti európai pozícióit, a bolgár társadalom szempontjából pedig erős orosz és kelet-európai hatás válik érezhetővé. Mindez tükröződik a nyelvben is, mely jelentős mennyiségű turcizmustól szabadul meg. Mindez a szláv orosz nyelv aktív közreműködésével történik, melynek kezdeti hatása már a XVI. században érezhető, amikor Bulgáriában tömegesen kezd terjedni az egyházi szláv nyelvű irodalom. Ennélfogva a turcizmusokat -- legkorábban az irodalmi nyelvben, majd fokozatosan a bolgár dialektusokban is -- russzizmusok váltják fel. Erős az orosz nyelv hatása a bolgár nem-

zeti nyelv létrejöttére is. Ez a hatás túlnyomórészt a lexika területére szorítkozik, de észrevehető más nyelvi síkokon is. Az orosznak a bolgár irodalmi nyelvre gyakorolt hatása eredményeként újra megjelenik a dialektusokból már kiveszett jelen idejű cselekvő melléknévi igenév, valamint sok, igéből -ние képzővel képzett főnév, aktivizálódik néhány szóképző eszköz használata. Az orosz nyelv közvetítőül is szolgál a nemzetközi kulturális terminológia átvételéhez. A bolgár nyelv legújabb történetében is felfedezhetők érdekes folyamatok, melyekkel azonban itt nem foglalkozhatunk. Ezek sem -- mint ahogy az eddig említettek sem -- kizárólag a nyelvi fejlődés belső törvényeinek köszönhetők, hanem azoknak az új körülményeknek is, melyek között a bolgár nép él: a bolgárok életmódja, kultúrája és gondolkodásmódja megváltozásának. Ezt egyébként már a régi bolgárok is tudták, akiknek a nyelvében a азыкъ szó egyidejűleg jelentette azt is, hogy 'nyelv' és azt is, hogy 'nép'.